

ҚЫТАЙ ҒАЛЫМДАРЫНЫң МОНГОЛ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯ ТАРИХЫНЫң АТАЛҒАН КЕЗЕҢІНЕ ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Қытай ғалымдарының Монгол империясы мен Ортаазияның аталған кезеңдегі тарихын зерттеуі Цин патшалығы дәуірінде жасаған Шао Юаньпин, Цянь Дасинь, Вэй Юань, Цзэн Лянь қатарлылардың «Юаньши» және басқа да монгол дәуірі тарихына қатысты тарихи еңбектердің мазмұнын толықтыру немесе өндеп қайта жазу сияқты жұмыстарына қатысты атқарылды [1]. XIX ғ. орта шенінен бастап Цин патшалығының әлсіреудегі байланысты, патшалық осыған дейін өз иелігі деп санап келген монголдар қоныстанған далалық аймақтардан айрылу қаупі орын алды, осында аландашылықтың тұртқи болуымен Чжан Му, Хэ Сютоа, Ли Вэнтяньдердің монгол тарихын зерттеу құмылы тақырыптың зерттеуіне серпін берді. Алайда олардың барлығы Қытай деректеріне ғана сүйеніп жалаң зерттеу жүргізгендіктен тың жетістікке жету мүмкіндігі болмады.

XIX ғ. сонында Хун Цзун дипломатиялық іссапармен шетелге болған кезде монгол тарихына қатысты парсы деректерімен және батыс ғалымдарының бірқатар зерттеулерімен танысты, ол Қытайға оралғаннан кейін сол деректер негізінде «Юаньши» кітабына аударма деректерден толықтырулар» атты кітап жазып 1897 жылы баспадан шығарды. Қытай ғалымдары осыдан бастап шетелде де монгол дәуіріне қатысты тарихи деректер мен зерттеулер болғанын білді. Хун Цзун бастамасымен жасалған жұмыстарды XX ғ. басында Хэ Шаомин мен Ту Цзи жалғастырды. Хэ Шаомин жазған «Син Юаньши» қытай деректерін мұсылман және батыс деректерімен толықтыруға мүмкіндік берді, алайда еңбекте көптеген қателіктердің орын алуы ғалымдарды соңғы кезге дейін біраз әуре-сарсанға салды. Осы орайда ғалымдар «Син Юаньши» кітабына қарағанда Ту Цзидің «Монгол тарихын» жоғары бағалап келеді. Хун Цзун, Хэ Шаомин, Ту Цзилердің бұған дейінгі Қытай ғалымдарынан артықшылығы олар өз еңбегіне мұсылман деректері мен Батыс зерттеулерін пайдаланды, дегенмен олар дәстүрлі қытайлық мектептің түлектері ретінде «Юаншині» өндеу мен оның қатысты мазмұнын толықтау сияқты көне сүрлеумен жүрді.

Цинь патшалығының құлауы Қытайдың тарих ғылымына оң өзгерістер экеліп, дәстүрлі қытайлық тарих зерттеу осы заманғы ғылымға бет бұрған трансформациялық өзгерістердің бастан кешті. Ван Говэй, Чэнь Инкэ, Чэнь Юань қатарлы ғалымдар дәстүрлі қытайлық тарих зерттеудің басты бағыттарын сақтай отырып, батыстың ғылыми әдістемелерін қабылдап, елде осы заманғы жана тарих ғылымын қалыптастыру жолында күш салды. Олар монгол дәуірінің тарихы туралы бірқыдыру еңбектер жазды және қатысты тарихи еңбектерге деректанулық зерттеу жасады. Ван Говэй Жапонияның Мэйдзи дәуіріндегі Мәнҗурия-Монголия тарихи география мектебі ықпалында монгол және Орта Азия тарихын зерттеуде жетістікке жетті [2]. Чэнь Инкэ монгол, мәнҗу, қытай және батыс деректеріне сүйеніп Саган Сэцэннің «Эрдэнийн тобчи» деген кітабына зерттеу жасап, шығарма авторы, еңбектің жазылған уақыты, мазмұны мен идеясы туралы жан-жақты тоқталды. Чэнь Юань дәстүрлі қытайлық мектептің шырмауынан өзін азат етуге барынша күш салып, Қытайда осы заманғы тарих зерттеудің негізін қалау жолында еңбек етті. Ол монгол тарихына қатысты жоғары деңгейлі зерттеу жүргізді. «Юань династиясы дәуіріндегі Қытайдағы Батыс өнірліктер» атты зерттеуінде ол әдебиет, конфуциандық, буддизм, даосизм, өнер, әдет-ғұрып тұрғысынан зерттеулер жасап, Юань династиясы дәуірінде Қазақстан мен Орта Азия өнірін қамтыған анағұрлым кең аймақтан Қытайға келген тарихи тұлғалардың империя үшін түрлі міндет атқара жүріп, Қытай мәдениетінің ықпалына түсу, ассимиляцияға ұшырау жағдайын өз деңгейінде анықтады [3]; монгол дәуірінде қытайша «еликэвэн» деген ортақ атпен әйгілі болған Айса пайғамбарға сенуші этникалық тегі әр басқа қауымды зерттеуге арналған «Юань дәуіріндегі еликэвэн» [4] қатарлы мақаланы жазды.

Өткен ғасырдың 20–30 жылдары П.Пельо сияқты Батыстың әйгілі шығыстанушы ғалымдарынан білім алып, араб, парсы, монгол, көне түркі тілдерін менгерген Хань Жулинь, Вэнь Дуцзянь, Шао Суньчжэн, Яо Цун-у сияқты ғалымдардың зерттеу жетістігі монгол дәуірі тарихы зерттелуін тың белеске көтерді. Тарихи деректердің қолдану аясы кеңіп, бұрынғы Қытай деректерімен ғана шектелген жағдай өзгерді, олар араб, парсы, түркі, Еуропа және монгол деректері мен шетел ғалымдарының зерттеу еңбектерін тұп нұсқасынан пайдаланды. Хань Жулинь

«Шыңғыс ханның он үш күрөні», «Монғол тарихындағы дарқан» [5] сияқты еңбек жазды; Вэн Доуцзянь «Юань патшалығы заң-жарғыларындағы аударма сөздерге түсініктеме» атты еңбегінде даруқаш, бітікші, кешік қатарлы 33 түрлі мәнсаптың этимологиясына талдау жасады; «Оток туралы түрлі зерттеу» деген мақаласында «оток» деген сөздің «кортақ» деген көне түркі сөзінен келгенін анықтап берді; «Монғол-юань дәуіріндегі заң кодекстер жинағында» Шыңғысхан Монғол мемлекетін құрганнан Юань патшалығы жойылғанға дейінгі заң-жарғылардың жасалуы мен жариялану тарихи себептерін зерттеуге арналды [6]. Вэн Доуцзяньнің ең басты еңбегі: ол «Юаньши» кітабын баспаға дайыннады, «Монғолдың қысқаша тарихы» атты еңбек жазды және парсы деректерінің қытайша аудармасын жасады. Ұқсас мезгілде Шао Суньчжэн «Рашид ад-Дин ‘Жылнамалар жинағындағы’ Құбылай хан шежіресінің мәтіндік аудармасы және түсініктемелер», «Монғол этнонимі және этногенезі» қатарлы көптеген мақала жазды және «Юаньши» кітабын шығаруға қатысты [7]. Яо Цун-у «Шыңғысхан дәуіріндегі шаманизм», «Шыңғысхан мен Үгедей хан дәуіріндегі монғолдардың әскери түзімі және аңшылық мәдениеті», «Юанчао миши кітабындағы “мерген” сөзі туралы» сияқты зерттеулер жариялады [8]. Кейін келе Тайван ғалымы Жагши Сечәнмен бірлікте құпия шежіренің «Мәнгү миши: жана аудармасы және түсініктемелерін» [9] баспадан шығарды.

Шетел ғалымдарының еңбектерін қытай тіліне аудару бойынша Марко Поло еңбегі мен К.д’Оссон, Е.Шаван, П.Пельо сияқты шығыстанушы ғалымдар зерттеуін қытайшаға аударып баспадан шығарды, кейін шетел ғалымдары зерттеулері жинақталған «Сиой мен Нанхай тарихи-географиясы зерттеулері аудармасының» тоғыз томы баспадан шықты [10].

Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейінгі 50–60 жылдары көлемінде аталған тақырыпты зерттеу айтарлықтай табысқа жетті. Се Цайшань қытай иероглифтерімен транскрипцияланған «Құпия шежірені» монғол тіліне реконструкциялап оны қытай тіліндегі аудармасын жасады. Кейін шығарманың Монғолия ғалымы С. Дамдіңсулон тәржімалаган монғол тіліндегі аудармасын қытай тіліне аударды [11].

Монғол дәуірінің ең өзекті тақырыптың бірі Шыңғысхан сынды тарихи тұлғамен қатысты болып келеді. «Шыңғысхан» тақырыбындағы Юй Юань-ань еңбегі 1955 жылы баспадан шықты [12]. 1962 жылы Қытайда Шыңғысханың 800 жылдығына байланысты ғылыми конференция өткізілді, конференцияға Қытайдың бірқатар ғалымдары қатысты. Келесі жылы Иринчин «Шыңғысхан және біртұтас монғол ұлтының қалыптасуы», Чжоу Лянсяо «Шыңғысхан туралы», Ян Чжицзю «Шыңғысханың тарихи орны», Лю Сяоюй «Шыңғысхан және монғол тайпаларының бірігуі», Лю Хаожан «Бір дәуірдегі тәнірдің еркесі» туралы пікір» [13] деген мақалалар жазып, Шыңғысханға жан-жакты баға берді. Артынша Қытай жеріндегі Юань династиясының негізін қалаған Құбылай хан туралы да сондай зерттеулер жарық көрді. Осы орайда Су Чжун «Құбылай» деген тақырыпта, Жау Лянлун «Құбылайдың тарихи еңбегі» [14] деген тақырыпта мақала жазды.

Откен ғасырдың 70-жылдары жоғарыда көрсетіп откен Вэн Дуцзянь, Шао Суньчжэн, Чжоу Циншу, Иринчин қатарлы ғалымдар бірлікте еңбек етіп «Юаньши» кітабының ең таңдаулы нұсқасы болған Чжунхуашуцзюй нұсқасын баспадан шығарды, бұл Монғол және Юань династиясы тарихының келешек зерттеуінде тың табысқа жетуіне қолайлылық тудырды.

Қытай ғалымдарының монғол дәуірін зерттеу тарихында XX ғасырдың соңғы 20 жылды көлемінде аса ауқымды жұмыстар атқарылды. 1979–1980 жылдары аралығында Қытай елінде «Қытай монғол тарихын зерттеу ғылыми қоғамы» мен «Қытайдың Юань патшалығы тарихын зерттеу қоғамы» арт-артынан құрылды, монғолдың этногенезі, көшпенди монғол тайпаларының қоғамдық құрылымдары, Монғол империясы кезінде жүргізілген жорықтарының тарихи мәні, мақсаты мен тарихи рөлі сияқты мазмұнды қамтыған мақалалар жинағы, шетел ғалымдарының зерттеуінің материалдар жинағы баспадан шықты, 1985 жылдан бастап «Монғолтану» журналы жарық көрді [15]. Бұл жылдары атқарылған шаралар ауқымында деректерді жинау, сонын ішінде монғол деректерін жинау, реттеу және зерттеу [16] мен мұсылман деректерін, батыс деректерін және шетел ғалымдары зерттеулерін кешенді түрде аудару жұмыстары жедел қолға алынды. Атқарылған шаралар нәтижесінде Рашид ад-Дин, Жувани шығармасын, шетел ғалымдарының таңдаулы зерттеулерін қытайша аударып баспадан шығарды [17]. Ұқсас мезгілде монғол тарихын жазу жұмысы қолға алынды [18] және қатысты монографиялық зерттеулер жарық көрді [19].

Аталған мезгілде тарихи тұлғаларға қатысты зерттеулер өз жалғасын тапты, Шыңғысхан, Құбылай хан сияқты монғол хандары туралы ғұмырнамалық еңбектер, олардың өміріне қатысты жекелеген тақырыптар бойынша жүргізілген зерттеулер жарық көрді. Шыңғысхан тану тұтас монғол танудың өзекті тақырыбы ретінде дәріптелді. Қорсетілген тақырып бойынша Хань Жулинь, Ян Чжицзю, Иринчин сияқты әйгілі ғалымдар еңбектер жазды, олар Шыңғысханның монғол тайпаларының басын бір тудың астына жинаудағы рөлі, монғол мемлекетін құру тарихы, монғол этносының қалыптасуы мен дамуындағы Шыңғысханның сінірген еңбегі, монғолдардың әлемдік сипатты жорықтар жасауының тарихи себебі мен тарихи мән-маңызы жөнінде өз пікірлерін сарапқа салды. Атап айттар болсақ, Шыңғысхан жорықтарының жаулап алған аймактарға тигізген зардалтарын қорсетумен бірге оның пайдалы тұстары қорсетілді, жаулап алу жорықтарының пайдасы ретінде бұрынғы бірнеше мемлекетке бөлшектенген Қытайдың қайта бірігуі дәріптелді; Орта Азияны басып өтіп Шығыс Еуропаға жеткен жорықтардың Батыс пен Шығыс мәденистін өзара тоғыстыруы ерекше бағаланды [20].

Откен ғасырдың 90-жылдары Шыңғысхан туралы ғұмырнамалық еңбекті Чжу Яотин жазды, ол Қытай ғалымдары арасында осыған дейін қалыптасқан ортақ пікірлер негізінде Монғол империясының ірге тасын қалаушы тарихи тұлғаны жүйелі түрде зерттеп, оның басып өткен өмір жолын баяндаумен бірге, Шыңғысханның монғол ұлтының қалыптасуы мен Қытайдың біріктіру жолындағы жетістіктерін тарихи түрғыдан бағалап, аталған тұлғаның тарихи еңбегі мен кемшілігі жөнінде туындаған дау-дамайларға баға берді [21].

Қытай ғалымдарының Шыңғысхан туралы берген бағасын: Шыңғысхан қытай елінің азаматы, қытай тарихындағы Юань династиясының негізін қалаушы және Қытай елінің әйгілі патшасы деген көлемге жинақтауға болады. Мұндай пайымдау ең бірінші Шыңғысханның жаһанды жаулап алу жолындағы түрлі қымылдарын Қытай тарихының парактары ретінде қарастыруға жол ашады. Ван Чжэлай өзінің Шыңғысханның Орта Азияға жасаған жорығы туралы жазған «Шыңғысхан және Орта Азия» деген мақаласында [22] өзінің қытайлық әріптестері сияқты Шыңғысханды Монғол даласындағы көшпендердің басын біріктіруші, монғол ұлтын қалыптастыруышы, Қытайдың бірлікке келтіруші, Қытай тарихындағы Юань династиясының іргесін қалаушы және қытай патшасы деп атап, оның Орта Азияға жасаған жорығын: «Шыңғысханның батысқа жорық жасауы нәтижесінде Қарақытай мемлекеті билігіндегі Мавераннахр жері Қытай территориясына қайта оралды... Батыс Ляо (Қарақытай мемлекеті) мен Юань династиясының екеуі де Қытайдың династиясы, сондықтан Шыңғысханның батысқа жорық жасау тарихи уақығасы Қытай тарихында отан территориясын қайтарып алу қимылды ретінде бағалануы керек...» деп жазды. Ван Чжэлай өзінің осы сарындағы пікірін соңғы кезде баспадан шыққан «Орта Азия тарихының» қатысты мазмұнында жалғасты дәріптел келді [23].

Ағымдағы ғасырда Шыңғысхан туралы еңбекті белгілі монғол танушы Юй Дацзюнь «Бір дәуірдегі тәнірдің еркесі: Ғұмырнама және зерттеу» [24] деген атпен жазды. Еңбек авторы бұрынғылардың зерттеу жетістіктерін жеке дара пікірлерімен толықтап, тарихи тұлғаны түрлі қырынан зерттеді. Ғалым Шыңғысхан тарих сахнасына шығудың алдындағы түркі-монғол даласының жалпы жағдайына толық токтальп, одан ары Шыңғысханның әскери түзімі, соғыс стратегиясы мен ұрыс өнерін осыған дейінгі көшпендердің соғыс өнері туралы мәліметтермен салыстыра зерттеп, монғол әскерінің жасақталуы, соғыс өнерлері ғұн, жужань, көне түркілер мен қидандардың соғыс өнерімен бір үлгіде болғанын, Шыңғысхан көшпендердің байырғы әскери өнеріне мұрагерлік етіп, қолданып, дамытып, сол негізде жаңалықтар жаратқанын дәлелдеді. Айтулы еңбектің ғылыми құндылығы міне осында еді.

Келесі кезекте қытай ғалымдары Құбылай ханды зерттеуге көбірек мән берді, себебі Құбылай билік жүргізген кезең Юань династиясын зерттеуде өзекті мәселе ретінде дәріптеледі. Бұл тарихи тұлға туралы жазылған еңбектің ең бастылары ретінде Чжоу Лянсяонің Құбылай хан туралы еңбегі аталады [25]. Чэнь Дэжчи мен Ван Янның «Құбылай мен Мөңке арасындағы шайқас» тақырыбындағы зерттеуі Құбылай ұлы хан тағына отырудың алдындағы өз бауыры Мөңкемен арада «Қытай жерін қалай билеу керек» деген мәселе бойынша туындаған пікір алауыздығы себепті өрбіген жанжалдарды анықтауға арналған [26]. Бай Ган, Мэн Фанцин қатарлылар Құбылай мен Арықбұқа арасында болған қантөгісті зерттеп, аталған соғыста Құбылайдың жеңіске жетуін оның Қытайдың мол байлығы мен әскеріне арқа сүйеуіне байланысты екенін нақты түрде дәлелдеді [27]. «Ли Тан бұлғагы және Юань династиясының бастапқы кезеңі» [28] деген мақалада

аталған бүліктен кейін Құбылайдың ортаазиялықтарды билік басына көбірек әкелу себебі қаған қытайлардың «адалдығына» сенімін жоғалта бастаған деген қалыптасқан пікірдің туралығын баса дәріттеген. Құбылай мен Қайду және Дува соғыстары туралы Лю Иншэн өз еңбектерінде парсы және қытай деректерін салыстыра отырып, тарихи уақыттарды ежей-тегжейлі баяндады.

Лу Цзюньлин мен Хә Гаоцзи «Үгедей хан заманынан Мөңке хан заманына дейінгі мезгілдегі монголдардың орта қырқысы» [29], Ян Чжицзю мен Лю Иншэн жазған «Динцзунның (Күйік) Батыйға жорық жасауы», Цай Мэйбяонін «Төрегене ханым туралы тарихи шындықтар» [30] сынды зерттеуі Шыңғысхан ұрпақтары арасында билік таласына қатысты орын алған шайқастардың тарихи болмысын ашуға арналған. Цуэй Дафэн «Жошының өмір жолына қатысты кейбір істер» тақырыбындағы мақаласы Жошы хан өміріндегі кейбір түсініксіз жәйттерді зерттеу мен талқылауға арналады [31].

Үгедейдің бесінші ұлы Хайду өз ғұмырында атқарған екі елеулі шараның бірі оның Үгедей ұлысын қалпына келтіруі болса, келесісі оның өз аталарапының хан тағын қайта орнату жолындағы тарихи қимылы болып табылады. Ол құрдымға кетіп бара жатқан Үгедей ұлысы тағдырына арашашы бола алды, бұл Қазақстан мен Орта Азияның осыдан кейін жарты ғасыр бойы бейбіт дамушылықта болуына негіз болғанымен, оның хан тағы үшін таласқа түсіу Монғол империясының ыдырауына себепші болды. Соған орай Қытай ғалымдары Хайдуға империяны бөлшектеуші қылмысты қатарында мәмле жасап келеді. Сюй Лилидің «Хайду және Үгедей ұлысының ғүлденуі мен құлдырауы» [32] атты зерттеуі Қытай ғалымдары арасында қалыптасқан әлгіндей көзқарасты сәл де болса өзгертуге ықпал етеді.

Юань дәуірінде империяға еңбек еткен ортаазиялық тарихи тұлғалар туралы зерттеуде Ма Шичан жазған «Сайыд Ажжал Шамс ал-Дин Омар және Арслан хан» деген мақаласында Бұхарлық қожа Сайыд Ажжал Шамс ал-Дин Омар (Sayyid Ajjal Shams al-Din Omar) мен Жетісулық қарлық билеушісі Арслан ханының ұлы Арслан хан сияқты Юань патшалығында қызымет еткен елеулі саяси тұлға туралы жазылған басты зерттеу болды [33]. Тайван ғалымы Сюо Цицин жалпы ортаазиялық тарихи тұлғалардың Юань династиясы қоғамдық өмірінің түрлі саласындағы орнын толық бағалап, олардың ел өміріндегі мұндай елеулі жетістіктерге жетуінің тарихи себептерін талқылады [34].

Орта Азия тарихы туралы арнаулы зерттеуде жоғарыда атап өткен Ван Чжилайдың «Орта Азия тарихынан» басқа сондай бір еңбекті Юй Тайшань «Батыс өнір тарихы» деген атпен жазды. Еңбектің қатысты тарауларында Шағатай ұлысы, Үгедей ұлысы, Қыпшақ хандығы (Алтын Орда), Хулагу ұлысы, Шығыс Шағатай хандығы тарихы жан-жакты қамтылды [35]. Мұндай еңбектерден өзге Қытайда жарық көрген «Қытай тарихының» жекелеген томдары монғол және Юань династиясының тарихы мен монғол дәуіріндегі Орта Азия тарихының қатысты мазмұндарына арналды. Мұндай еңбектен Цай Мэйбяо, Чжоу Лянсяо, Чжоу Циншулар жазған «Қытайдың тұтас тарихының» VII томы [36], Чэн Гаохуа жазған «Қытай тарихының» V томы [37], Чэнь Дэчжи құрастырган «Қытай тарихының Юань династиясы дәуірі» [38] қатарлылар бар. Юань династиясы тарихына арналған зерттеулер Чжоу Лянсяо мен Гу Цзуй-ин жазған «Юань дәуірі тарихы» [39], Хань Жулинъ қатарлылар жазған «Юань династиясы тарихы» т.б. Соның ішінде Хань Жулинъ екі томдық еңбегінде шетел ғалымдары зерттеу жетістіктерін көнінен пайдаланып, тақырып бойынша сақталған мәселелерге өз пікірлерін айқын түрде көрсетіп өткен [40]. Бұл еңбектерден өзге Ян Чжицзюдің Орта Азия тарихына қатысты зерттеулері жинақталған «Юань династиясы тарихы туралы үш зерттеуі» [41] мен Сюо Цициннің Тайванда жарық көрген «Юань династиясы тарихына қатысты жаңаша зерттеулер» сияқты монографиясы өз алдына ғылыми жаңалықтары бар еңбектер болып табылады [42]. Қатысты энциклопедиялық еңбектерден «Юань династиясы тарихы энциклопедиясы» біршама кемелді еңбек саналады [43].

Шағатай ұлысы тарихына қатысты Лю Иншэн парсы және қытай деректеріне сүйеніп Шағатай ұлысы туралы жүйелі зерттеу жасауды қолға алып бір топ еңбектерін жариялады және сол негіздегі монографиялық еңбектерін баспадан шығарды. Ол «Арық бұқа және Шағатай ұлысының дамуы», «Шағатай ұлысының бастапқы кезеңі», «Чжиоань жылдарының бастапқы кезіндегі Шағатай ұлысы», «Юань династиясы заманындағы монғол ұлыстарының өзара ымыраға келуі және Үгедей ұлысының жойылуы», «Шағатай ұлысының ыдырауы», «Юань патшалығының бастапқы кезіндегі патша ордасы мен Солтүстік батыс аймақтардағы ұлыс хандарының ара қатынасы», «Юань патшалығы мен Шағатай ұлысының қарым-қатынастары», «Дува әuletінің

хандыққа мұрагерлік ету құқықтық негізінің қалыптасуы: Юань династиясы Уцзун патша дәуіріндегі Шағатай ұлысы», «Дува әuletінің Шағатай ұлысындағы билігі» қатарлы көптеген мақалалар жариялады, кейін келе оларды «Батыс солтүстіктері этностар тарихы және Шағатай ұлысы тарихы туралы зерттеулер» деген монографиясына жинақтады [44]. Лю Иншэннің жоғарыдағы зерттеулерін толықтыру негізіндегі көлемді монографиясы болған «Шағатай ұлысының тарихы туралы зерттеулер» 2004 жылы жарық көрді. Аталған монография Шағатай ұлысы мен Орта Азия тарихының қатысты кезеңін толық қамтыған еңбек деуге болады. Монгол империясының ыдыраған уақыты, ұлыс хандарының таққа отырган жылды, таққа отырган жері, Орта Азияның шығыс бөлігінің Шағатай ұлысына қараған нақты уақыты, монгол ұлыстарының өзара мәмлекетінде келуі, Шағатай ұлысының ыдырауы, Үгедей ұлысының жойылу барысы, нақты уақыты, Орта Азия тарихи географиясы мәселесі бойынша зерттеу жүргізуі еңбектің ең бастығының жаңалығы болып табылады.

«Юань династиясы дәуіріндегі үйғырлар туралы зерттеу» [45] Шан Янбиньнің докторлық диссертациясы негізіндегі монографиясы. Автор үйғыр жазбалары мен Қытай деректері негізінде Тұрғандағы Идиқұт үйғырларының қоғамдық көріністері мен саяси, шаруашылық өмірін, Юань дәуірінде Қытай аумағына барған үйғырлардың династиядағы жағдайын анықтап, олардың Юань династиясына қосқан тарихи үлесін бағалаған. Ал Дан Баохайдың «Монгол-Юань дәуіріндегі жам қатынасы туралы зерттеулері» [46] оның осыған дейінгі докторлық диссертациялық жұмысы негізінде жазылды. Еңбек Қытай және басқа елдердің деректеріне, ең соңғы археологиялық олжаларға сүйеніп Юань династиясы, Алтын орда, Шағатай ұлысы, Үгедей ұлысы мен Хулагу ұлысы аумағындағы жам (почта) байланыс істерінің үйымдастыру мен басқару жағдайы, құрылымдық жүйесін жетілдіру барысы, нақты атқарылу формасы, қоғамдық рөлі жөнінде жанжақты зерттеу жүргізумен бірге, XIII–XIV ғғ. көлеміндегі ұлыстардың билік жүйесі, қаржы жүйесі мен қоғамдық қайшылықтары туралы тоқталып, монгол дәуіріндегі жам байланыс жүйесінің тұтас Еуроазияға әкелген тарихи ықпалын анықтады.

Тян Цинфэн «Алтын орда мен Монголдар құрган Юань династиясының ұлы хан ордасы қарым-қатынастары туралы жаңаша теория» [47] деп аталатын мақаласы Алтын орда мен Юань династиясы арасындағы тарихи байланыстарын түрлі кезеңдерге беліп талдау жасап, екеуара саяси қатынастардың әрбір тарихи кезеңде әртүрлі сипат алған тарихи ерекшелігін баса көрсеткен.

Осы кезеңдегі бірқатар зерттеу Юань мемлекетінің саяси, әскери түзімдері тақырыбына қатысты болды. Мұнда бітікші, даруқаш сияқты монголдық саяси, әскери түзімдердің Қытайдың бұрынғы мемлекеттік түзімдерімен ара қатынасы, монголдық түзімдердің дамуы мен оның қытайлық үлгідегі саяси жүйеге бейімделу барысы зерттелді [48].

Түркі-монгол халықтары этногенезі жөнінде Қытайдағы этностық монгол ұлтының уәкілі Іринчин «Қытайдың солтүстігіндегі этностар және монголдардың этногенезі» деп аталған әйгілі зерттеуінде тарихи деректерге талдау жүргізу, тіл білімі тұрғысынан салыстыра зерттеу жүргізуді колға алып, монгол ұлтының негізі бөлігін құраган «прото монголдар», яғни «шізвэй-татар» байырғы тұнғыс ұрпактарының бір тармағынан таралып, далалық аймақтарға барып қоныстанған, онда түркі-төлә тайпаларымен және басқа халықтармен тоғыса келе қалыптасқан деп пайымдаған. Фалым «нирун монголдарының» қалыптасуы мен далалық аймақтарға таралу барысын зерттеп, бұл тайпалар сақара ақсүйектерінің көршілес тайпалар халқын барымталу үлесінен үйымдастын деп қортындылады, одан ары ол тағы монгол этносы құрамының елеулі бөлігін байырғы түркі тайпалары құраганың тарихи тұрғыдан дәлелден берді. Монгол тілі «шивэй-татар» тілі негізінде түріктену процесін бастан кешу арқылы қалыптасқан деген монгол тілі туралығының қорытынды шығарды. Бұл пікірлер монгол этногенезі туралы ең басты теория ретінде фалымдар таралынан жиі қолдау тауып келеді [49]. Бұдан тыс Яо Цзяцзи «Монголдар үш өзенінің басына қай уақытта көшіп келді» деген макаласында монгол тайпаларының Монголияға көшіп келіп қоныстана бастаудың Үйтүр қағанаты жойылып, оның орнын басқан Қыргыз қағанатының әлсіреу кезеңінен іздеген [50]. Монгол этногенезі мәселесін зерттеуде «Прото монголдар тарихы – шивэй-татар туралы зерттеу» атты Чжан Цзюхэ сибеті тарихи деректерге тереңдей талдау жасау негізінде прото монголдар тарихын яғни «шивэй-татар» тарихын егжей-тегжейлі зерттеген монографиялық зерттеу саналады [51].

Бұған дейін Хань Жулинъ «Юань дәуіріндегі қырғыздар мен оларға көрші тайпалар» [52], «Юань патшалығының Таңы-Уряңхай мен оған қанаттас жатқан аймақтарға орнатқан билігі» деген тақырыпта аталмыш аймақтарға қоныстанған тайпалар мен олардың тарихын зерттеп келді

[53]. Ол тағы меркіттердің монғол дәуіріне дейінгі тарихы мен осына байырғы тайпандың этногенезі туралы жан-жакты зерттеу жасады. Бұған дейін Тайван ғалымдары Яо Сун-у «Монғолдың құпия шежіресіндегі меркіттер», Загчи Сечэн «Монғолдың құпия шежіресіндегі экрастар» деген мақалалар жазып аталған тайпаларға қатысты зерттеу жасаған болтын [54]. Ал Байладугәчи «Қонырат және Тай шешен» деген тақырыппен қонырат тайпасы мен олардың Шынғысхан дәуірінде жасаған билеушісі туралы зерттеу жасады [55].

Монғол дәуірінің алды-артында Монголияда жасаған түркі тайпалары туралы Чжоу Циншу «Оңғыт тайпасына қатысты мәселелер» деген серияда зерттеу жасап, оңғыттардың этногенезін үйғыр тайпаларымен қатысты деген қорытынды шығарды [56]. «ХІІІ ғасырдан бұрынғы керей хандығы» атты Чэнь Дэчжи зерттеуі монғол мемлекеті құрылғанға дейін Монголияда ең ірі хандық құрған керейлердің этногенезі, этнотерриториясы мен ел тарихында орын алған тарихи уақыфаларға зерттеу жасап, керейлердің арғы тегі Түркі қағанаты мен Үйғыр қағанаты дәуірлерінде Орталық монғылияда әйгілі болған «тоғыз татармен» байланысты деген қорытынды шығарды [57].

Бахыт Еженханұлының докторлық диссертациясының негізгі мазмұнына құрылған зерттеулері Алтай тауларын орталық еткен тұтас аумаққа қоныстанған тайпалардың IX–XIII ғғ. қойнауындағы тарихын анықтау мақсатында жүргізілді. Соның ішінде «840 жылдан кейін Алтай тауы мен Ертіс бойына көшіп барған үйғырлар» деген мақаласы қытай және басқа елдердің әртүрлі деректемелерін пайдаланып, 840 жылы Үйғыр қағанаты ыдырағаннан кейін үйғырлардың батысқа қоныс аударуы туралы бұған дейінгі зерттеуде назардан тыс қалған мәселені көтерді, ол үйғырлардың батысқа қоныс аударуы сынды әйгілі уақығаның келесі тарихи кезеңде Алтай таулары мен Ертіс өзенін орталық еткен ұлан-ғайыр аймақтағы түркі тайпаларының қалыптасуы мен тарихи дамуында тигізген рөлін тиянақты түрде дәлелдеп берді [58]. «Лю династиясы дәуіріндегі солтүстік даладағы екі тайпа – Бегули және емичжили» деген тақырыптағы келесі зерттеуде Лю династиясы дәуірінде қатысты деректерде бигули (бигудे) және емичжили деген атпен жиі кездескенімен, қоныстанған жері мен этникалық тегі туралы нақты бағамдалмай келген осы екі тайпандың әсілгі аты: begl(?) және emē(?)l(?) болып, біріншісі угу, диле қатарлы тайпалармен көршілес қоныстанса, келесісінің қонысы Енесей өзенінің жоғары бойында болғанын аныктап берді [59]; «Лю династиясы дәуіріндегі басими тайпасы» деген енбекте эл-Марвази, Махмұд Қашқари енбектері мен «Люши» кітабындағы басмылдар туралы деректерге егжей-тегжейімен талдау жасап, басмылдардың аталған тарихи дәуірдегі тарихының қомескі тұстарын нақтылады [60]. Фалым «Монғолдардың дәурендеу қарсанындағы Найман хандығы» атты ең басты зерттеуінде найман елінің күшеюінің тарихи астарын аныктап, Найман хандығының өркендеу тарихын, найман тайпаларының этногенезі, Найман хандығының гүлдену кезеңіндегі тарихы, тайпалық құрамы, қоныстары, тілі, діні мәдениеті мәселелері көлемінде толық зерттеу жүргізген болатын [61].

Ян Чжицзю «Юань династиясы дәуіріндегі арғұндар» [62] атты мақаласында сол дәуірдегі деректемелерде кездесетін арғұндардың әуел баста Жетісуды қоныстанған түркі тайпасы екендігін, олардың Қараханилар дәуірінде мұсылман болғанын, монғол дәуірінде Орталық Қытайға көшіп барған арғұндардың жекелеген топтары Юань дәуірінің соңғы кезеңдерінен бастап басқа да мұсылмандармен бірлікте біртұтас хуэйхуэй (қазіргі дүңгендердің арғы тегі есептеледі) деп атана бастағанын дәлелдеген. Ян Чжицзюдің «Арыслан хан әулеті туралы» [63] атты келесі бір зерттеуі Монғол шапқыншылығына дейін Жетісуда, нақтылап айтқанда, Қойлық пен Алмалықтағы қарлық билеушісінің бірі Арыстан хан мен бұл әулеттің соңғы ұрпақтары туралы тоқталған. Ян Чжицзю өзінің «Юань дәуіріндегі хуэйцзу (дүңген) тарихы» атты монографиясында аталған тарихи кезеңде түрлі себептермен қазіргі Қазақстан, Орта Азия мен одан да шалғайдағы мұсылман елдерінен Қытайға барған мұсылман қауымның Юань династиясы өміріндегі қоғамдық орны, шаруашылық пен ғылымда атқарған рөлі мен сінірген енбекіне нақты баға беріп, жекелеген тұлғаларға тарихи тұрғыда баға беріп, олардың Қытай жеріне бейімделу ахуалын жан-жакты зерттеді [64].

Орта Азия мен Дешті Қыпшақтағы этностар туралы Лу Цзюньлин, Хэ Гаоцзи қатарлылар «Юань дәуіріндегі астар, қыпшақтар, қаңыллар» атты мақала жазды. Хуа Тао «Мұсылман қарлықтар мен арғұндар тарихының бастапқы кезеңі туралы зерттеу: Түрік тілді тайпалардың мұсылман болуға бет бұру себептері» деген мақалада Монғол дәуірінде Қытайға қоныс аударған екі ірі түрік тайпасының өткен тарихы мен олардың мұсылман дінін қабылдау себептерін талқыла салды [65]. Чэнь Гаохуа «Юань дәуіріндегі қарлықтар» тақырыбындағы мақаласы сол дәуірде Қазақстан мен Орта Азияны қоныстанған қарлық тарихы туралы жасалған зерттеу болды [66]. Аталған автор үйғырлар мен қарлықтарға қатысты өте бытыранды орналасқан деректемелердің

басын қосып, хронологиялық көрсеткіші бойынша бір арнаға түсірілген арнаулы деректер топтамасын құрастырды [67]. Бұдан өзге Ма Цзянчуннің «Қыпшақтар, астар және орыстар Юань патшалығында» тақырыбында жазылған мақаласы қыпшақ, ас және орыстардың жекелеген топтарының шығысқа қоныс аудару барысын, онда барғаннан кейінгі шұғылданған кәсібі, атқарған міндеті, Қытай жерінегі қоныстану жағдайы, діни наным-сенім мәселелерін жан-жақты талқылап, олардың Юань династиясының қоғамдық өміріндегі нақты қымылын анықтай түсті [68]. Оның «Юань дәуіріндегі еликвэнъдердің этникалық тегі және қоныстану жағдайы» деген келесі зерттеуінде Юань дәуірінде «еликвэнъ» аталған топ қатарында керей, найман, онғыт және бесбалықтағы идиқұт үйғыры қатарлы Монгол даласы мен қазіргі Шыңжандығы байырғы несториандардан басқа Дешті Қыпшақ пен оған қанаттас аймақтан келген орыс, ас, қыпшақ және монгол жорығы кезінде Орта Азия, Батыс Азия мен Шығыс Еуропадан барынталу жолымен шығысқа жеткізілген әртүрлі халықтан құралған христиандардың да болғанын анықтады, сонымен бірге Айса пайғамбарға сенетін осынау «еликвэнъдердің» Юань династиясы өмірінде атқарған елеулі тарихи рөлін нақты фактілермен көрсетіп берді [69].

Жетісудағы арғұндардың тарихы мен олардың XIII ғасырдағы діни ахуалына байланысты Хэ Цилун «Жетісудан табылған несториян ескерткіштері арғұн ескерткіші деген пікір жөнінде» [70] тақырыбымен жазған мақаласында Жетісудан көп мөлшерде табылған несториандық ескерткіштердің сол дәуірде осы аймаққа қоныстанған арғұндардан қалған ескерткіш болуы мүмкін екендігін қарастырған. Дегенмен осыған дейінгі тарихи кезенде яғни, Қарахан әулеті билік жүргізген дәуірде әлде қашан мұсылмандар болған арғұндардың XIII ғасырдың орта шеніне жеткенде Жетісуда соншама мол несториандық ескерткіштерді қалдыру себебін түсіндіру сөл де болса қын мәселе болып табылады. Автор бұл жағдайды монгол хандарының діни наным-сенім еркіндігі саясатын жүргізуіне байланысты 1246 жылдары мөлшерінде жетісулық арғұндар несториан мәдениетінің «қайта өрлеу» кезеңін бастан өткерген деген жорамалымен түсіндірген.

ӘДЕБІЕТ

1. Цин патшалық дәуіріндегі Монгол және Юань патшалығы дәуірін зерттеуші ең басты уәкілдерінің бірі Шао Юаньпин жазған «Юаньши лэйбянь» («Yuánshí lèi biān») атты кітабы «Юаньшинді» қайта өңдеу мен қатысты мазмұндарын толықтыруға арналған еңбек болатын; келесі бір тарихшы Цзинь Дашибин (1728–1804) жазған «Юаньши тайпалар кестесі» («Yuánshí shízú biǎo») мен «Юаньши өнер және әдебиет шежіресі» («Yuánshí yìwénhì») де «Юаньши» кітабын тиянақты зерттеуді негіз етті; XIX ғасырдың екінші жартысында Вэй Юань «Юаньши жаңа нұсқасын» жазғаннан кейін «Юаньши» зерттеушілердің қатары анағұрлым ұлғая түсті, өткен ғасырдың басында Хэ Шаомин (1848–1933) «Жаңа Юаньши» («Xīn Yuánshí») кітабын жазды.

2. Ван Говэйдің «Монгол тарихына қатысты төрт кітапқа түсініктеме» (Ménggǔ shǐliào jiàozhù sì zhǒng) деген ейтілі зерттеуіне «Монгол-татар туралы жазбаларға түсініктеме» (Méng dá běi lù jiān zhèng), «Қара татарлар туралы жазбаларға түсініктеме» (Hēi dá shílù jiān zhèng), «Шэн у цинь чжэн лу кітабына түсініктеме» (Shèng wǔ qīnzhēng lù jiàozhù) және «Чан чунь Чэнь жэньнің батысқа саяхат естеліктеріне түсініктеме» (Chángchūn zhēnrén xī yóují jiàozhù) деген деректанулық зерттеуі енгізілді. Оның «Татар туралы зерттеу» (Dádá kǎo), «Ляо-Цзинь династиясы дәуіріндегі монголдар» (Liáo-Jīn shídài ménggǔ kǎo), Батыс Ляо астанасы Құсorda (Xī Liáo dūchéng Hǔsīwòérduo kǎo) т.б. маңызды зерттеулері бар (караныз: Wáng Guówéi. Guān táng jí lín. Bēijīng: Zhōngguó shūjú, 1959 nián).

3. Чэнь Юань бұл еңбегінің (Yuán Xīyù rén huá huà kǎo) алдыңғы төрт тарауын 1923 жылы тамамдаған Пекин университеті «Мемлекет гылымы» журналы Vol I, № 4 санына («Guójué jíkān» di 1 juàn di 4 hào), келесі төрт тарауын «Яңызин хабаршысы» 1927 жыл, № 2 санына («Yānjīng xuébào» 1927 nián di 2 qí.) жариялады.

4. Chén Yuán. Yuán Yélíkewēn kǎo / Chén Yuán shíxué lùnzhù xuǎn. Shànghǎi: Shànghǎi Rénmín chūbǎn shè, 1981 nián.

5. Hán Rúlín. Chéngjíshán shísānyí kǎo; Ménggǔ Dáláhán kǎo; Ménggǔ shízú zhájí / Hán Rúlín. Qiónglú jí. Shànghǎi: Shànghǎi Rénmín chūbǎn shè, 1982 nián.

6. Wēng Dūjīan. Wò tuō zá kǎo // Yānjīng xuébào, 1941 nián di 29 qí; Méng yuán shídài de fādiǎn biānzuǎn // Yānjīng shéhuì kēxué, 1948 nián.

7. Shào Xúnzhèng. Lāshídé Jíshí Hūbiliéhàn jì yìshì // Qīnghuá xuébào, 1947 nián; ол тағы «Менгү хан шежіресі» (Ménggēhàn jì), «Құбылай хан шежіресі» (Hūbiliéhàn jì) және «Темур қаганиң шежіресі» (Tiémùr kéhán běnji) қатарлы деректемелерді аударып, түсініктеме берді және «Монгол этноміні және этногенезі» (Ménggǔ de míngchēng hé yuānyuán) қатарлы арнаулы зерттеулерді жасады / Шао Сюоньжон зерттеулер жинағы (Shào Xúnzhèng lishí lùnwén jí. Bēijīng, 1985 nián.).

8. Yáo Cónggwú. Chéngjíshán shídài de shā mǎn jiào; Chéngjíshán Wōkuótái hàn shídài ménggǔ rén de jūnshí zǔzhī yǔ yóuliè wénhuà; Shuō yuáncháo mǐshí zhōng de Miè ér gàn / Yáo Cónggwú xiānshēng quánjí, di 1-7 jí. Taibei: Táiwān zhèngzhòng shūjú.

9. Zháqísqīn. Ménggǔ mǐshí: Xīn yì bing zhùshì. Taibei: Táiwān lián jīng chūbǎn shiyè gōngsī, 1979 nián.

10. Féng Chéngjūn. Xīyù Nánhǎi shǐ di kǎozhèng yì cóng di 1-9 juǎn. Bēijīng, 1958 nián.

11. *Xiè Zàishàn* yì. Ménggǔ mǐshǐ. Kāimíng shūdiàn, 1951 nián; C. Dámùdīngsūlóng biānyì, *Xiè Zàishàn* yì. Ménggǔ mǐshǐ. Běijīng: Zhōnghuá shūjú, 1956 nián.
12. *Yú Yuānān*. Chéngjíshán chuán. Shànghǎi: Shànghǎi rénmín chūbǎn shè 1955 nián.
13. *Hán Rúlín*. Lùn Chéngjíshán // Lishǐ yánjiū, 1962 nián dì 3 qī; *Yilínzhen*. Chéngjíshán yǔ ménggǔ mínzú gòngtóngtǐ de xíngchéng // Nèi ménggǔ dàxué xuébào, 1962 nián dì 1 qī; *Zhōu Liángxiāo*. Guānyú Chéngjíshán // Lishǐ yánjiū, 1962 nián dì 4 qī; *Yáng Zhijiū*. Guānyú Chéngjíshán de lishǐ diwèi // Lishǐ jiàoxué, 1962 nián dì 12 qī; *Liú Xiàoyú*. Chéngjíshán yǔ ménggǔ gèbù de tǒngyī // Jiānghàn xuébào, 1962 nián dì 8 qī; *Liú Hàorán*. Duì “Yídài tiānjiāo” de yijiān.
14. *Sū Zhōng*. Shì lùn Hūbiliè // Lishǐ jiàoxué, dì 9 qī, 1963 nián; *Ráo Liánglún*. Shì lùn Hūbiliè de lishǐ gōngxūn.
15. Қытай монгол тарихын зерттеу қогамы «Қытай монгол тарихын зерттеу қогамы мақалалар жинағы» («Zhōngguó ménggǔ shǐ xuéhuì lùnwén xuǎnjǐ»); «Монгол тарихын зерттеуге қатысты көмекші материалдар (Шетел галымдарының монгол тарихын зерттеу жағдайы)» («Ménggǔ shǐ yánjiū cānkǎo zǐliào (Wàiguó yánjiū ménggǔ shǐ qíngkuàng)»); («Монголтану» («Ménggǔ shǐ yánjiū») қатарлы журналдарды шыгарды. Келеси бір ғылыми ұжым болған Қытай Юань династиясы тарихын зерттеу қогамы «Юань династиясы тарихы туралы зерттеулер» («Yuánshí lùncóng») атты басылымды шыгарып келді.
16. Пагба әліппіндегі жазылған монголша материалдар жинағы (Bāsība zì ménggǔ yǔ zǐliào huìbiān) және үйгүр әліппімен жазылған монголша құжаттар жинағы (Huīhū shì ménggǔ wén wénxiān huìbiān) баспадан шықты. Ал «Монголдың құпия шежіресінің» төмөндеңі нұсқасы жарық көрді: *Dàorìntibū*. Ménggǔ mǐshǐ, Hūhéhàotè: Nèiménggǔ rénmín chūbǎn shè, 1979 nián; *Jagchid Sechen*. Ménggǔ mǐshǐ xīn yì bing zhūshí. Táiběi: Liánjīng, 1979 nián; *Éerdēngtài, Wūyīn Dálài*. Ménggǔ mǐshǐ jiāokān běn. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ rénmín chūbǎn shè, 1980 nián; *Màn chāng*. Ménggǔ mǐshǐ jiān yibēn (Méng wén). Hūhéhàotè: Nèiménggǔ rénmín chūbǎn shè, 1987 nián; *Yilínzhen*. Ménggǔ mǐshǐ Wèiwíter tǐ ménggǔ wén huáuyuán běn. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ Dáxué chūbǎn shè, 1987 nián; *Bayär*. Ménggǔ mǐshǐ. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ Rénmín chūbǎn shè, 1981 nián; *Yú Dàjūn*. Ménggǔ mǐshǐ yǐzhù. Héběi rénmín chūbǎn shè, 2001 nián.
17. Жувайни, Рашид ад-Дин, Плано Карпини, Абул Қасім Абд-Аллах ал-Қашани қатарлылардың еңбектері мен П. Пельо, К. д'Оссон, Р.Грусе, В.В. Бартольд, Б.Я. Владимириев, Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовски қатарлылардың қатысты зерттеулері осы жылдар көлемінде аударылып жарық көрді.
18. Монголдың қысқаша тарихын құрастыру алқасы. Монголдың қысқаша тарихы (Ménggǔ zú jiǎn shǐ biānxié zú. Ménggǔ zú jiǎn shǐ. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ Rénmín chūbǎn shè, 1985 nián); Монголдың тұтас тарихы (Ménggǔ zú tōngshǐ. Běijīng: Mínzú chūbǎn shè, 1991 nián). Икәнсао аймақтық монгол тарихын жазу алқасы. Монголдың тұтас тарихы (Yíkezhāo móng ménggǔ mínzú tōngshǐ biān wéi huì. Ménggǔ mínzú tōngshǐ (I-V juǎn). Hūhéhàotè: Nèiménggǔ dàxué chūbǎn shè, 2002 nián).
19. Гао Вэнъэ. Монголдың құлдық қогамы туралы зерттеулер (Gāo Wéndé. Ménggǔ nǚlì zhídù yánjiū. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ rénmín chūbǎn shè, 1980 nián); Сүжисалаада. Монгол ұлтының этногенезі туралы жаңа зерттеулер (Sūribaddálāhā. Ménggǔ zú zúyuán xīn kǎo. Běijīng: Mínzú chūbǎn shè, 1986 nián); Лованчабу. Монгол ұлтының көне замандарғы соғыс тарихы (Luōwàngzhābù. Ménggǔ zú gǔdài zhànzhēng shǐ. Běijīng: Mínzú chūbǎn shè, 1992 nián) т.б.
20. Хань Жүлінь. Шынғысхан (Hán Rúlín. Chéngjíshán. Běijīng: Rénmín chūbǎn shè, 1986 nián); Чжсу Цинцзэ. Шынғысханға баға: Бір дәүірдегі тәңірдің еркесі (Zhū Qīngze. Chéngjíshán pínggǔ: Yídài tiānjiāo); Ян На. Жананды жаулап алушы: Шынғысхан және оның үрпақтары (Yáng Na. Shíjiè zhēngfǔ zhě: Chéngjíshán jí qí zīsūn). т.б.
21. *Zhū Yàotíng*. Chéngjíshán chuán. Jiācūn dúwù chūbǎn shè, 1991 nián.
22. *Wáng Zhí lái*. Chéngjíshán hé zhōng yà // Xīnjiāng shèhūi kēxué, 1981 nián dì 1 qī.
23. *Wáng zhilái*. Zhōngyà tōngshǐ (Gǔdài juǎn shàng, xià). Wūlǔmùqí: Xīnjiāng rénmín chūbǎn shè, 2004 nián.
24. *Yú Dàjūn*. Yídài tiānjiāo chéngjíshán – Zhuānji yǔ yánjiū. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ rénmín chūbǎn shè, 2002 nián.
25. *Zhōu Liángxiāo*. Lùn Hūbiliè // Zhōngguó shèhuì kēxué, 1981 nián dì 2 qī; *Zhōu Liángxiāo*. Hūbiliè // Jílín jiàoyù chūbǎn shè, 1986 nián.
26. *Chén Dezhī, Wáng tíng*. Hūbiliè yǔ Ménggē de yī chǎng dòuzhēng // Yuánshí lùn cóng, dì 1 ji. Běijīng: Zhōnghuá shūjú, 1982 nián.
27. *Mèng Fánqīng*. Shì lùn Hūbiliè yǔ Ālibùgē zhī zhēng // Yuánshí yánjiū huì biān: Yuánshí lùn cóng, dì èr ji. Běijīng: Zhōnghuá shūjú, 1983 nián.
28. *Zhōu Liángxiāo*. Li Tān zhī luàn yǔ Yuánchū zhèngzhì // Yuánshí jí běifāng mínzú shǐ yánjiū jíkān, dì 4 ji.
29. *Lü Junlíng, Hé Gāoji*. Cóng Wōkuótái dào Ménggē de ménggǔ gōngtíng dòuzhēng // Yuánshí lùn cóng, dì 1 ji. Běijīng: Zhōnghuá shūjú, 1982 nián.
30. *Cài Měibiāo*. Tuōliègēnà hòu shǐ shì kǎo biàn // Ménggǔ shǐ yánjiū dì 3 ji. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ dàxué chūbǎn shè, 1989 nián.
31. *Qú Dàfēng*. Zhùchí shēngpíng shǐlùe kǎo biàn // Nèiménggǔ shèhuì kēxué, 1996 nián dì 3 qī.
32. *Xú Lìli*. Hái dū yǔ Wōkuótái hànguo de xīngshuāi // Xīběi shǐ dà xuébào (shèhuì kēxué bǎn), 2000 nián dì 4 qī.
33. *Mǎ Shichán*. Sāidiānchì Shànsīdīng yǔ Āersīlán hàn // Yúnnán shīfān dàxué zhéxué shēhué xuébào, 1996 nián dì 3 qī.
34. *Xiāo Qièqìng*. Xīyù rén yǔ Yuán chū zhèngzhì. Táiwān dàxué wén xuéyuan, 1966 nián.
35. *Yú Tàishān*. Xīyù tōngshǐ. Běijīng: Zhōngzhōu gǔjì chūbǎn shè, 1996 nián.
36. *Cài Měibiāo*. Zhōngguó tōngshǐ. dì qī cè. Běijīng: Rénmín chūbǎn shè, 1983 nián.
37. *Chén Gāohuá*. Zhōngguó shǐ gǎo. dì wǔ cè. Běijīng: Rénmín chūbǎn shè, 1983 nián.
38. *Chén Dezhī*. Zhōngguó tōngshǐ. Yuán shíqí (XIII–XIV c.). Shànghǎi: Shànghǎi rénmín chūbǎn shè, 1997 nián.
39. *Zhōu Liángxiāo, Gù Jítīng*. Yuán dài shǐ. Shànghǎi: Shànghǎi rénmín chūbǎn shè, 1993 nián.
40. *Hán Rúlín*. Yuáncháo shǐ (shàng, xià). Běijīng: Rénmín chūbǎn shè, 1986 nián.
41. Ян Чжисцю. Юань династиясы тарихы туралы үш зерттеу (Yáng Zhijiū. Yuánshí sān lùn). Běijīng: Rénmín chūbǎn shè, 1985 nián.

42. *Xiāo Qièqìng*. Yuánshǐ xīn lùn. Táiběi: Tái wān xīn wén fēng chūbǎn shè, 1983 nián; *Xiāo Qièqìng*. Yuánshǐ xīn lùn. Táiběi: Táiběi yún chen wénhuà shíyè gǔfèn yóuxiànn gōngsī, 1999 nián.
43. *Qiū Shūsēn*. Yuánshǐ cídiǎn. Shāndōng jiàoyù chūbǎn shè, 2002 nián.
44. Йло Ишпәннің атапған зерттеу мақалалары қаранды: Ālībūgē yǔ Cháhétái hànguo de fāzhǎn // Xīnjiāng dàxué xuébào, 1984 nián dì 2 qī; Zǎoqí de Cháhétái hànguo // Xīnjiāng shèhuì kēxué, 1984 nián dì 2 qī; Zhìyuán chū nián de Cháhétái hànguo // Yuánshǐ jí běifāng mínzú shǐ yánjiū jíkān, 1985 nián dì 9 qī; Yuán dài ménggǔ zhū hànguo de yuēhē jí Wōkuótai hànguo de mièwáng // Xīnjiāng dàxué xuébào, 1985 nián dì 2 qī; Cháhétái hànguo de fēnlì // Xīnjiāng shèhuì kēxué, 1985 nián dì 5 qī; Yuán chū cháotíng yǔ xīběi zhū wáng guānxí kǎo luè // Zhōngguó mínzú shǐ yánjiū, 1985; Yuáncháo yǔ Cháhétái hànguo de guānxí // Yuánshǐ lùn cóng, 1986 nián dì 3 qī; Dōuwa jiāzú hànwèi jichéngquán de quèlì — Yuán Wǔzōng shídài Cháhétái hànguo yánjiū // Zhōngguó shèhuì kēxuéyuan yánjiūshēng yuàn xuébào, 1986 nián dì 4 qī; Dōuwa jiāzú duì Cháhétái hànguo de tǒngzhì // Xīyù shǐ lùn cóng, 1990 nián dì 3 qī. Йло Ишпән монографиясы: Xīběi mínzú shǐ yǔ chā hé tái hàn guóshǐ yánjiū. Nánjīng: Nánjīng dàxué chūbǎn shè, 1994 nián.
45. *Shàng Yānbīn*. Yuán dài Wéiwùr yánjiū. Běijīng: Mínzú chūbǎn shè, 1999 nián.
46. *Dǎng Bǎohǎi*. Méng yuán yizhān jiāotōng yánjiū (2003 nián Běijīng dàxué bōshì xuéwèi lùnwén). Běijīng: Kūnlún chūbǎn shè, 2006 nián.
47. *Tiān Qīngfēng*. Qīnchá hànguo yǔ Méng yuán dàhàntíng zhī guānxí xīn lùn // Guǎngxi shèhuì kēxué, 2005 nián dì 12 qī.
48. *Li Hán*. Ménggǔ qiánqí de duànshì guān, bìdūchì hé Yànjiāng xíngshèng // Wūhàn dàxué xuébào (Shèhuì kēxué bǎn), 1963 nián dì 3 qī; *Yáo Dàli*. Cóng dàduànshì guānzhì dào zhōngshūshēng — Lùn Yuán chū zhōngshū Jīgòu de tǐzhì yánbiān // Lishī yánjiū, 1993 nián dì 1 qī.
49. *Yǐlinzhēn*. Zhōngguó běifāng mínzú yǔ ménggǔ zú zuìyuán // Yǐlinzhēn ménggǔ xué wénjī. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ rénmín chūbǎn shè, 2001 nián.
50. *Yáo Jiājī*. Ménggǔ rén shì héshí dàodá sānhé zhī yuández // Yuánshǐ lùncóng, 1982 nián dì yī ji. Běijīng: Zhōnghuá shūjú, 1982 nián.
51. *Zhāng Jiūhé*. Yuán ménggǔ rén de lishī — Shíweí-Dádá yánjiū. Gāoděng jiàoyù chūbǎn shè, 1999 nián.
52. *Hán Rúlín*. Yuándài de jílijíshí jí qí línjìn zhūbù // Zhōngguó shǐ yánjiū, 1979 nián dì 1 qī.
53. *Zhōu Qīngshù*. Yuáncháo duì Tāngnǚ Wūliánghǎi jí qí zhōuwéi dìqū de tǒngzhì // Shèhuì kēxué zhànxìan, 1978 nián dì 3 qī.
54. *Yáo Cóngwú*. Shuō «Yuán mìshǐ» zhōng de mièrqi; Shuō «Yuán mìshǐ» zhōng de yìqilièsti.
55. *Báilādōugéqí*. Hóngjílā bù yǔ Tèxuēchán // Nèiménggǔ dàxué xuébào. 1979 nián dì 3-4 qī.
56. *Zhōu Qīngshù*. Wānggǔ bù shiji (Sì piān). *Zhōu Qīngshù*. Yuán-Méng shǐzhá. Hūhéhàotè: Nèiménggǔ dàxué chūbǎn shè, 2001 nián.
57. *Chén Dezhī*. Shísān shíjì qián de Kèliè wángguó / *Chén Dezhī*. Méng yuánshǐ yánjiū cónggǎo. Běijīng: Rénmín chūbǎn shè, 2005 nián.
58. *Bāhātī Yījīāhàn*. 840 nián hòu qiānwǎng jīnshān — Yērdeshí hé liúyù de huíhúré // Xīnjiāng dàxué xuébào (zhéxué rénwén shèhuì kēxué bǎn), 1991 nián dì 3 qī.
59. *Bāhātī Yījīāhàn*. Liáo dài de liǎng gè běimiàn bùzú — biēgǔlǐ hé yémízhīlǐ // Xīnjiāng dàxué xuébào (zhéxué shèhuì kēxué bǎn) 1993 nián dì 2 qī.
60. *Bāhātī Yījīāhàn*. Liáo dài de báxīmì bùluò // Xīběi mínzú yánjiū, 1992 nián dì 1 qī.
61. *Bāhātī Yījīāhàn*. Ménggǔ xīngqǐ qián de Nǎimán wángguó // Nèiménggǔ shèhuì kēxué (wénshǐ zhé bǎn), 1991 nián dì 5 qī.
62. *Yáng Zhījiū*. Yuán dài de āerhún rén // Nánkāi shǐxué, 1983 nián dì 1 qī.
63. *Yáng Zhījiū*. Āersilán hàn jiāzú shíjì zá kǎo / Yuánshǐ lùncóng, dì 5 ji. Běijīng: Zhōngguó shèhuì kēxué chūbǎn shè, 1993 nián.
64. *Yáng Zhījiū*. Yuándài huízú shǐ gǎo. Tiānjīn: Nánkāi dàxué chūbǎn shè, 2003 nián.
65. *Yáng Zhījiū*. Yuán dài de āerhún rén // Nánkāi shǐxué, 1983 nián dì 1 qī; *Lù Jīnlǐng, Hé Gāojì*. Yuán dài de āsù, qīnchá, kānglì rén // Wénshǐ, 1982 nián dì 16 ji; *Chén Gāohuá*. Yuán dài de hālālǔ rén // Xīběi mínzú yánjiū, 1988 nián; *Huá Tāo*. Mùsīlín hālālǔ rén, āerhún rén zāoqí shǐ yánjiū — Tūjué yǔ bùzú yīsīlán huà kāishǐ yuánym chūtán // Zhōngguó huízú yánjiū, dì 1 ji. Yínhuān: Ningxiā rénmín chūbǎn shè, 1991 nián.
66. *Chén Gāohuá*. Yuándài de hālālǔ rén // Xīběi mínzú yánjiū, 1988 nián dì 1 qī.
67. Чынъ Гаохуа. Юань династиясы дәүіріндегі үйірлар мен қарлықтарға қатысты материалдар жинағы (*Chén Gāohuá*). Yuándài wéiwú'ér hālālǔ zǐliào jílù. Wūlūmùqí: Xīnjiāng rénmín chūbǎn shè, 1991 nián).
68. *Mǎ Jiānchūn*. Qīnchá, āsù, wòluōsī rén zài Yuáncháo de huódòng // Xīběi mínzú Yánjiū, 2002 nián dì 4 qī.
69. *Mǎ Jiānchūn*. Yuán dài yělìkěwēn de zúshǔ yǔ fēnbù // Hēilóngjīāng mínzú cóngkān, 2006 nián dì 3 qī.
70. *Hé Qīlóng*. Qīhé jǐngjiāobēi shùyú Āerhún rén zhī shuō // Yuánshǐ jí mínzú yǔ biānjiāng yánjiū (Jíkān), 2010 nián dì èr shí èr ji.

Summary

Oshan Janymhan

Researches of the Chinese scholars on the history of the Mongolian empire and the Central Asia

This article outlines the researches of Chinese Scholars, which has been carried over a century, on Mongol Empire and central Asia during that time. It also contains information about how Chinese Scholars collected and analyzed the source of facts and their publications, the estimation of great historical figures such as Chingiz khan given by Chinese Scholars and their opinions on the importance of Mongolian conquest, the history of Mongol ulus which were founded in central Asia. Together with this,

acquaints the readers with the points of views of Chinese Scientist on the ethnic origin, ethno genesis and language of Turkic-Mongol tribes which were famous in great steppes in Mongol periods.

Резюме
Ошан Жанымхан
Исследования китайских ученых по истории
Монгольской империи и Центральной Азии

Проводится обзор историографии китайских ученых по истории Монгольской империи и последующей истории Центральной Азии. Автор исследует такие вопросы, как письменные источники, привлекаемые китайскими учеными, документация и их использование, историческая роль Чингизхана и монгольское завоевание в истории Центральной Азии. Раскрывает оценку, которую дают китайские историки в связи с этим историческим событием. Показаны пути изучения китайскими исследователями истории монгольских улусов на территории Средней Азии и Казахстана. Также автор проводит анализ китайских исследований по этногенезу, культуре, языку и другим вопросам истории тюркско-монгольских племен.